

MODERNIZACJA – POLSKOŚĆ – TRWANIE

**Społeczne, kulturowe i polityczne
aspekty aktywności Polaków
na przełomie XIX i XX wieku**

pod redakcją

Szczepana Wierchośławskiego

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2015

RECENZENT

Kazimierz Wajda

OPRACOWANIE REDAKCYJNE I KOREKTA

Mirosława Buczyńska

PROJEKT OKŁADKI

Lukasz Aleksandrowicz

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

ISBN 978-83-231-3489-3

Wydanie książki współfinansowane przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. (56) 611 42 95, tel./fax 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń

tel./fax (56) 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk i oprawa: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego UMK

Spis treści

Szczepan Wierchosławski <i>Słowo wstępne redaktora</i>	7
Szczepan Wierchosławski • <i>Zabory ziem polskich – geneza polskiej nowoczesności</i>	13
Agnieszka Zielińska • <i>Revolucja cywilizacyjna i demograficzna na przełomie XIX i XX wieku na przykładzie miast zaboru pruskiego</i>	27
Tomasz Rembalski • <i>Tradycje stanowe i narodowe w świadomości przedstawicieli drobnej szlachty na Kaszubach oraz w ocenie pruskiej administracji w XIX wieku i na początku XX wieku (zarys problematyki)</i>	47
Tomasz Krzemiński • <i>„Co więc u nas rozumieć należy przez słowo lud?” Niższe warstwy społeczeństwa polskiego pod panowaniem pruskim na przełomie XIX i XX wieku wobec modernizacji</i>	71
Tomasz Łaszkiwicz • <i>Środowiska ziemiańskie na Pomorzu wobec przemian społecznych i politycznych po I wojnie światowej</i>	91
Edmund Kizik • <i>Katolickie budownictwo kościelne w rejencji gdańskiej w 2. połowie XIX i początkach XX wieku jako społeczny przejaw modernizacji</i>	103
Janusz Dargacz • <i>Polscy letnicy w Sopocie w świetle raportów policji pruskiej z przełomu XIX i XX wieku</i>	137

Radosław Bugowski • <i>Kariera zawodowa Władysława Katafiasa, toruńskiego producenta rowerów i rzeczoznawcy samochodowego (w latach 1902–1920)</i>	163
Tomasz Dziki • <i>Powstanie i rozwój polskiego samorządu gminnego w Królestwie Polskim w 2. połowie XIX wieku na przykładzie północno-zachodnich powiatów guberni płockiej i warszawskiej</i>	177
Ilona Zaleska • <i>Duchowieństwo katolickie w Królestwie Polskim wobec nowych wyzwań przełomu XIX i XX wieku</i>	205
Przemysław Olstowski • „ <i>Romantyczna reakcja przeciw zbyt materialistycznemu pozytywizmowi</i> ”. Związek Młodzieży Polskiej ZET – trójzaborowa organizacja młodzieży w kraju i na wychodźstwie (1886–1918)	225
Aneta Niewęglowska • „... <i>kobiety zapewne mniej potrzebują posiadać umiejętności niż mężczyźni, nauki nie celem ale ozdobą być powinny...</i> ”. Poglądy na temat kształcenia kobiet na ziemiach polskich w XIX stuleciu. Zarys problemu	253
Dorota Grabowska • <i>Aktywność patriotyczna nauczycieli z zaboru austriackiego w świetle źródeł pamiątkarskich</i>	275
Beata Konopska • <i>Unowocześnianie procesów kartograficznych w kontekście potrzeb i modernizacji gospodarki odradzającego się państwa polskiego</i>	293

Słowo wstępne redaktora

Przeszłość jest bardzo skomplikowana i niejednoznaczna, nie da się jej opisać jednowymiarowo i stąd stanowcze sądy i stereotypowe wyjaśnienia dotyczące historii ziem polskich w XIX i na początku XX stulecia nie oddają prawdziwego obrazu autentycznej rzeczywistości tego okresu.

Najczęściej rozpatrujemy nasze dzieje przez pryzmat losów warstw uprzywilejowanych – szlachty, tych dziesięciu procent, które do momentu uwłaszczenia chłopów i emancypacji mieszczaństwa stanowiły jedynych obywateli, w mniejszym stopniu analizując proces dziejowy pod kątem aktywności pozostałych warstw. Dość wolno dochodzimy do wniosku, że historia toczyła się nie tylko na salonach polityków i elit, lecz także na ulicach, w chłopskich zagrodach, czworakach i w fabrykach. To właśnie w XIX i na początku XX stulecia, mimo nieistnienia Polski jako państwa na mapie świata, mieszkańcy tego obszaru uczestniczyli w procesie kształtowania się nowoczesnego narodu, w którym wszystkie człony społeczne przeszły swoistą modernizację, czy jak kto woli emancypację. Niektóre wątki tego procesu omówione zostały w prezentowanej publikacji.

Pragniemy pokazać, że okres ten nie był epoką zastoju i niszczenia narodu polskiego (choć nie negujemy prób w tym kierunku), lecz że wtedy rozpoczęły się procesy, dzięki którym aktywność całego społeczeństwa czyniła świat lepszym i sprawiedliwszym, zapoczątkowano nowożytny prądy społeczno-polityczne. Naświetlić w tym procesie historię zwykłych ludzi, nie poprzez pryzmat polityki prowadzonej przez

elity, lecz codziennej egzystencji i mobilizacji aktywności na konkretnym obszarze i w konkretnych warunkach. Zostawić sacrum cierpiętnictwa, a zająć się progresją postępu. Staramy się też uwzględnić regionalne konteksty, przyjrzeć się wielości kultur i mentalności, pokazać, jak mylne jest wyłączone postrzeganie okresu zaborów jako germanizację, rusyfikację, rugi, zsyłki i wszelką inną dyskryminację, że Polacy razem z innymi narodami mieszkającymi na terenie dawnej Rzeczypospolitej byli współgospodarzami i uczestnikami zmian zachodzących w ówczesnej Europie, zniwelować dominację konserwatywno-narodowej narracji o przeszłości.

Termin „modernizacja” pojmujemy szeroko – jako przekształcenia społeczno-cywilizacyjne dziejące się na wielu poziomach. Dziś to słowo jest w częstym użyciu, natomiast naszym celem jest poszukiwanie jej korzeni i obiektywne odtworzenie procesów z tym terminem związanych od początku XIX wieku po wybuch II wojny światowej, czyli w epoce rodzącego się i rozwijającego kapitalizmu, na ziemiach polskich w okresie zaborów i odzyskanej niepodległej II Rzeczypospolitej. Terminem tym obejmujemy zarówno prace nad postępek ekonomicznym, jak i oświatowym w zakresie moralności i podnoszenia dobrobytu oraz nad rozwijaniem we wszystkich warstwach poziomu świadomości społecznej, politycznej i narodowej, proces rozwoju wszechstronnych form aktywności ludzkiej. Staramy się udokumentować, że podzielenie ziem polskich przez trzech zaborców wbrew propagandowym hasłom nie wiązało się z kultywowaniem zacofania, lecz stanowiło okres percepcji nowoczesnych prądów w każdej dziedzinie życia, niezależnie od prowadzonej polityki akulturacji wobec narodu polskiego. Wskazujemy na kontynuację tych prądów w ich jeszcze bardziej nowoczesnej formie, już po odzyskaniu niepodległości. I jak bardzo trafnie w artykule o Związku Młodzieży Polskiej ZET, stwierdził Przemysław Olstowski – większość polskich inicjatyw organizacyjnych i ich twórców z czasów zaborów, zarówno w zakresie ekonomicznym, społecznym, jak i politycznym stała się „pepinierą kadr II RP”, a Beata Konopska uznała, że nawet w zakresie kartograficznym, paradoksalnie, ten trójzaborowy podział przyspieszył skartowanie ziem dawnej Polski, choć odbyło się to zgodnie z wzorami przyjętymi w krajach jej obszarem zawiadują-

cym, umożliwiając w okresie II Rzeczypospolitej unowocześnione kontynuowanie tych prac dla potrzeb modernizacji gospodarczej odradzającego się państwa.

Artykuły ułożone są w kolejności chronologiczno-problemowej oraz regionalnej. Kolejno dotyczą ziem zaboru pruskiego, Królestwa Polskiego, Galicji i II RP. Szczepan Wierchosławski proponuje w swym artykule odejście od stereotypowego spojrzenia na dzieje społeczeństwa polskiego w XIX i XX stuleciu i naświetla zasadnicze elementy jego egzystencji prowadzące do przemian cywilizacyjnych zgodnych z trendami europejskimi i światowymi.

Agnieszka Zielińska prezentuje przemiany demograficzne w miastach zaboru pruskiego wpisujące się w trendy europejskie w tym zakresie, wskazując jednak na pewne opóźnienie tych terenów na tym polu.

Nowego spojrzenia na zagadnienie tradycji i świadomości stanowej i narodowej przedstawicieli drobnej szlachty kaszubskiej na przełomie XIX i XX stulecia dokonał Tomasz Rembalski, także w ocenie pruskiej administracji, ukazując złożoność problematyki, zwłaszcza weryfikacji przynależności do tego stanu.

Tomasz Krzemiński, ukazując stopniową emancypację warstw niższych społeczeństwa polskiego pod panowaniem pruskim na przełomie XIX i XX wieku zastanawia się równolegle nad determinacją zachowań narodowych przez warunki materialne.

Sytuację ziemiaństwa pomorskiego w procesie przemian społecznych i politycznych po I wojnie światowej poznajemy w artykule Tomasa Łaszkiwicza. Od pozycji klody „przygniatającej stopę ludowi polskiemu” i krytyki ekskluzywizmu ze strony środowisk lewicowych oraz zagrożenia parcelacji majątków forowanej przez środowiska chłopskie, po dość szybkie przejmowanie kierowniczej roli w powstającej administracji polskiej i odbudowę wpływów w organizacjach politycznych i społeczno-zawodowych tej dzielnicy.

Edmund Kizik przedstawia słabo zbadany przejaw modernizowania się lokalnych społeczności katolickich w zakresie budownictwa religijnego i wyposażenia kościołów, podkreślając rolę badań w tym zakresie w procesie nacyjonalizowania konfliktu katolicko-ewangelickiego na polsko-niemieckim obszarze rejencji gdańskiej, postulując interdy-

scyplinarną analizę postaw światopoglądowo-narodowych w okresie wzmożonej modernizacji przełomu XIX i XX stulecia.

Janusz Dargacz omawia nowość w zakresie życia codziennego Polaków w XIX stuleciu, mianowicie korzystanie z kuracji nadmorskich na przykładzie Sopotu, zwłaszcza w polskich pensjonatach, relacjonowanej poprzez pryzmat raportów inwigilującej ich pruskiej policji. Natomiast Radosław Bugowski naświetla początki polskiej produkcji rowerów i samochodów na przykładzie toruńskiego przedsiębiorcy Władysława Katafiasa.

Tomasz Dziki przedstawia powstanie i rozwój polskiego samorządu gminnego w północno-zachodnich powiatach guberni płockiej i warszawskiej Królestwa Polskiego w 2. połowie XIX stulecia jako element modernizacji administracyjnej na tym terenie, symbol końca feudalizmu. Skrupulatna analiza źródeł pozwoliła mu udowodnić, że ten szczebel administracji znajdował się w stu procentach w rękach mieszkańców tego kraju, a większość stanowisk piastowali Polacy.

Ilona Zaleska prezentuje postawę polskiego duchowieństwa katolickiego wobec dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości przełomu XIX i XX stulecia, aktywność księży w różnych dziedzinach życia publicznego i proces kształtowania się kapłana społecznika, a nawet kapłana polityka.

Omawiając problematykę egzystencji i działalności Związku Młodzieży Polskiej „ZET” jako „romantycznej reakcji przeciw zbyt materialistycznemu pozytywizmowi”, Przemysław Olstowski wskazuje, że organizacja ta wpisywała się w nurt polskiego neoromantyzmu. Równocześnie jednak analizując zarówno ideologię i aktywność jej członków, stawia ją pomiędzy przynależnością do obozu irredenty, a z drugiej strony uwydatnia poczucie odrębności własnych celów bieżącej działalności utrudniającej scalenie z tym obozem, co jednak plasowało ZET jako organizację kształtującą narodową elitę w zakresie działalności społecznej, politycznej i kulturalnej.

Zarys nowej problematyki w realiach XIX stulecia, mianowicie kwestię kształcenia kobiet w Królestwie Polskim, prezentuje Aneta Niewęglowska, analizując ówczesne poglądy pedagogiczne odnośnie do żeńskiej edukacji, z jednej strony tradycyjnie eksponujące rolę ko-

biety w rodzinie, a z drugiej nowoczesne, lansujące równe kształcenie obu płci.

Dorota Grabowska, wykorzystując źródła pamiętnikarskie, ukazuje patriotyczną działalność nauczycieli w ramach autonomii galicyjskiej, kreśląc zróżnicowane podejście w realizacji „wychowania narodowego” polskich uczniów, od wyraźnych aktów eksponowania polskości poprzez obojętność, do wyraźnie lojalnej postawy wobec cesarstwa austriackiego.

Rozwój polskiej kartografii w kontekście potrzeb gospodarczych okresu międzywojennego naświetla Beata Konopska, wskazując jednak na wartość ustaleń w tym zakresie dokonanych wcześniej przez zaborców (zwłaszcza pruskiego) i podkreślając, iż prace nad mapą gospodarczą Polski były zgodne z najlepszymi, najnowocześniejszymi wówczas wzorami, wpisując się w proces modernizacji II Rzeczypospolitej.

Zaprezentowane w niniejszym zbiorze artykuły nie wyczerpują złożonej problematyki modernizacyjnej aktywności Polaków na przełomie XIX i XX stulecia. Na podstawie wykorzystania nowych źródeł i obiektywnej ich analizy pozbawionej propagandowego obciążenia poruszają jednak nowe aspekty tej aktywności niwelujące dotychczasowe, uproszczone i jednowymiarowe stereotypy, w interpretacji dziejów społeczeństwa polskiego w omawianym okresie. Stanowią one inspirację do dalszych badań w tym kierunku.

Szczepan Wierchosławski